

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 348.58

Мацелюх І. А.,
кандидат юридичних наук,
докторант кафедри історії права та держави
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ПРАКТИКА ПРИТЯГНЕННЯ ДО ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ЗЛОЧИНИ ПРОТИ СІМ'Ї ТА МОРАЛІ (XV – ПОЧ. XVII СТ.)

JUDICIAL PROCESS FOR REVIEW OF CRIMES AGAINST FAMILY AND MORAL (XV – BEGINNING OF XVII ST.)

Публікація присвячена висвітленню судової практики розгляду шлюбно-сімейних спорів та справ про вчинення злочинів проти сім'ї та моралі, яка зафіксована у матеріалах Литовської метрики та мала місце на етнічних українських територіях в XV – на початку XVII ст. Продемонстровані випадки порушення церковної юрисдикції, адже такі категорії справ розглядалися не церковними, а світськими судами.

Ключові слова: церковний суд, процес, судочинство, Велике князівство Литовське.

Публикация посвящена освещению судебной практики рассмотрения брачно-семейных споров и дел о совершении преступлений против семьи и морали, которая зафиксирована в материалах Литовской метрики и имела место на этнических украинских территориях в XV – начале XVII в. Продемонстрированы примеры нарушения церковной юрисдикции, ведь такие категории дел рассматривались не церковными, а светскими судами.

Ключевые слова: церковный суд, процесс, судопроизводство, Великое княжество Литовское.

The publication is devoted to the coverage of the court practice of considering marriage and family disputes and cases of crimes against family and morals, which was recorded in the materials of the Lithuanian metric and took place in the ethnic Ukrainian territories in the XV – XVII centuries. The violation of church jurisdiction has been demonstrated, because such categories of cases were considered by the secular courts.

Key words: ecclesiastical court, proceedings, Grand Duchy of Lithuania.

Реформа судової системи Великого князівства Литовського, запроваджена Бельзьким привілеєм 1564 р., не лише позбавила православну церкву державної підтримки, а й порушила кордони розмежування компетенції між світським і церковним судами. Відсутність чіткого нормативного регулювання компетенції церковних судів на практиці призводила до системного порушення її як предметної, так і персональної юрисдикції. Як стверджує дослідник історії кримінального права Г. Демченко, незважаючи на відсутність нормативного врегулювання вододілу між компетенцією світського і церковного судів, перший інколи зловживав наданими повноваженнями, проникаючи у сферу, раніше йому не властиву [1, с. 154–156]. Отже, компетенція світських судів стала поширюватися і на церковні справи, обмежуючи у такий спосіб юрисдикційні повноваження церковних судів.

Судова практика досліджуваної епохи вказує на існування випадків, де у разі відмови духовним судом порушувати чи розглядати справу у межах своєї юрисдикції особи зверталися за захистом своїх прав інтересів до світського суду. Цей висновок сформульований на підставі записів до Литовської метрики, серед яких позовна заява до Луцького гродського суду Р. Русіної від 22 жовтня 1574 р. В описовій частині заяви позивачка скаржилася на дії Луцького і Острозького єпископа Івана Борзобогатого, який

відмовився розглядати справу про розлучення її з чоловіком С. Богуринським. У позовій заявлі жінка скаржилася: «Владика наказав мені з моїм чоловіком та писарем гродським Луцьким, аби я за позовом перед ним сьогодні у п'ятницю стала, щоб усе це виконати, проте сам на суд не з'явився, а його намісник у книгу нічого не записав» [2, с. 270–271].

Причини, за якими розгляд означеної справи духовним судом не відбувся, нам не відомі, проте позивачка одразу звернулася із позовом про розлучення до гродського суду. Останній, зафіксувавши факт звернення, встановив порушення підсудності й ухвалив рішення повернути справу на розгляд єпископу. Зрештою, із записів актових книг нам відомо, що пан С. Богуринський та пан Р. Русін церковним судом були розлучені та отримали право укласти новий шлюб у майбутньому.

Звернення до світських судів, у разі невиконання духовним судом своїх функцій або ж у разі недоволення рішенням церковного суду, у досліджувану епоху траплялися досить часто. Прикладом може слугувати справа про визнання недійсним іншого шлюбу – укладеного між В. Загоровським та К. Чарторийською. Судова тяганина по справі тривала впродовж восьми років та набула широкого розголосу в суспільстві.

Обставини справи полягали в тому, що після припинення спільногого проживання В. Загоровським із

першою дружиною М. Збаразькою остання, разом зі спільною доно́йкою Ганною, намагалася довести, що розлучення між подружжям не відбулося, таким чином, другий шлюб є недійсним, а діти, народжені від такого союзу, – незаконнонароджені. Мета, яка, ймовірно, переслідувалася, полягала у визнанні дочки Ганни, народженої від першого шлюбу, єдиною спадкоємицею усього батьківського майна.

Зібраний М. Збаразькою доказовий матеріал не викликав жодного сумніву у суді. Нею були подані відповідні письмові довідки, видані єпископом Володимирським, Луцьким, митрополитом Київським та патріархом Константинопольським, в яких підтверджувалося, що вони «не розлучали Браславського каштеляна Василя Загоровського з його першою дружиною княжною Збаразькою і не благословляли на шлюб із другою – княжною Чарторийською» [2, с. 336]. У зв'язку з цим 11 лютого 1583 р. М. Збаразька звернулася до церковного суду із позовом до К. Чарторийської про незаконне використання нею титулу і прав другої дружини В. Загоровського. Свої позовні вимоги М. Збаразька підкріпила зібраними доказами. Проте обвинувачена сторона, а саме представник К. Чарторийської – брат князь Юрій Чарторийський надав суду документ, що засвідчував факт розірвання шлюбу між В. Загоровським та М. Збаразькою приятельським судом. Окрім того, під час судового засідання представник вимагав від Володимирського єпископа Феодосія видати «листи про розлучення, якими Василь Загоровський і його перша дружина княжна Маруша Збаразька обмінялися один з одним, коли розлучалися перед судом приятелів». Ця вимога зафіксована у книзі судових актів 24 лютого 1583 р. [2, с. 338]. Варто зазначити, що приятельський, полюбовний або компромісний суд – це суд приватних осіб, обраних за взаємною згодою і домовленістю сторін справи, які погодилися визнати будь-яке рішення, винесене судом.

Духовний суд визнав недійсним розлучення приятельського суду та відмовився видавати розлучний лист. Не дочекавшись остаточного рішення єпископського суду, сторона відповідача звернулася до Київського митрополита Онісіфора із проханням розглянути справу. До матеріалів справи сторона відповідача додала посвідчення, видане ігуменом Пересопницьким Кирилом Лясковським, «що він повінчав княжну Катерину Чарторийську із Василем Загоровським, маючи підстави вважати правильним його розлучення з першою дружиною княжною Марушою Збаразькою» від 26 січня 1584 р. [2, с. 344]. Апеляційна інстанція у системі церковного судочинства – Митрополит Київський ухвалив рішення про неможливість її розгляду у зв'язку з порушенням підсудності. Апостольські правила і церковні канони вимагали передачі справи епархіальному архієрею.

Повернувшись до першої інстанції, позовну заяву розглянув єпископ Володимирський Феодосій та, вивчивши обставини справи, ухвалив неочікуване рішення. Він «визнав К. Чарторийську законною дружиною В. Загоровського, а їхніх дітей – законними і такими, що мають право на спадок» [2, с. 348].

Позивачка з цим рішенням не погодилася і визнала його таким, що «суперечить письму Божому, праву послопитому і розуму противно». 4 травня 1586 р. княжна М. Збаразька звернулася до суду єпископів Луцького, Холмського та Галицького із обвинуваченням К. Чарторийської у незаконному присвоєнні титулу дружини Василя Загоровського [2, с. 346]. Останні єпископи відмовилися розглядати справу по суті у зв'язку з порушенням територіальної підсудності, натомість Луцький єпископ виніс рішення на користь позивача.

Два протилежних за змістом рішення церковних судів не вирішили спору, що тривав упродовж шести років. Таким чином, Г. Загоровська та її мати – княжна М. Збаразька звернулися до Володимирського гродського суду із тими самими позовними вимогами. Незважаючи на непідсудність шлюбно-сімейних спорів про розлучення світському суду та враховуючи взаємозаперечуючі рішення двох церковно-судових установ, гродський суд узяв на себе відповідальність і виніс рішення на користь позивачів [2, с. 342–343].

Подальша доля судового спору нам не відома, проте в збірці документів під назвою «Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI – XVII вв.» бачимо повістку до митрополично-го суду на ім’я єпископа Феодосія від 1 квітня 1588 р. Її фабула свідчить, що єпископ Володимирський Феодосій, який своїм рішенням визнав К. Чарторийську законною дружиною В. Загоровського, а їхніх дітей – законними і такими, що мають право на спадок, обвинувачувався митрополитом у недотриманні норм церковного права під час судочинства та винесенні неправомірного рішення [2, с. 348].

Отже, зазначена справа демонструє, з одного боку, функціонування церковного суду в межах своїх юрисдикційних повноважень (йдеться як про розгляд шлюбно-сімейних спорів, так і про справи щодо правопорушень самого духовенства), а з іншого – показує авторитет у Великому князівстві Литовському і силу світського суду, який поступово перевів на себе функції, що раніше йому не належали. Дослідниця історії українського права С. Ковальова небезпідставно стверджує, що у випадках, коли священики та єпископи нехтували своїми обов’язками у сфері судочинства або ж здійснювали правосуддя із порушенням норм церковного права, то потерпілі могли звертатися за захистом своїх прав та інтересів до копного або до гродського (замкового) судів [3, с. 116].

Практика також показує, що коли спір виникав між духовенством та світськими людьми, справу розглядав один із державних судів. Висловлене підтверджується відповідними справами, зафіксованими джерелознавчими студіями. Так, актові книги Києво-Печерської лаври містять опис справи, що розглядалася світським судом – київським воєводою Ф. Пронським у серпні 1545 р. Позов про право володіння озерами був поданий шляхтичами Ленковичами до митрополита Київського Макарія. Позивачі скаржилися на намісника митрополита В. Пацкеви-

ча, який силою заволодів трьома озерами, а також на ігумена Видубицького монастиря, що використовував для потреб обителі інші три озера. Позовні вимоги ґрунтувалися на привileї Великого князя Литовського і короля Польського Олександра, що надав їм спірні озера для володіння «на вічні часи». Відповідач підтверджував давність володіння озерами показами свідків. У цій ситуації суд призначив комісію із шести осіб, яка мала встановити істинних володільців і користувачів спірних водойм шляхом опитування місцевих жителів. Наслідком роботи комісії став висновок, «що з давніх-давен три озера належать Святій Софії, а три озера – Видубицькому монастирю» [4, с. 43]. У результаті суд постановив визнати право володіння спірними озерами за Київським митрополитом [4, с. 38–44].

Таким чином, судова практика свідчить, що у спорах, де сторонами виступали представники духовного, з одного боку, а світського середовища – з іншого, конфлікт вирішував один із державних судів. Така практика не була новою. Вона подекуди зустрічалася і в період існування Руської держави.

Проте на початку XV ст. разом із розширенням повноважень світського суду, поширенням католицизму як привілейованої релігії, відповідно, розпочався процес згортання авторитету православної церкви загалом і її судових органів зокрема. Історичні джерела демонструють, з одного боку, численні випадки розгляду світськими судами справ, підсудних церковному суду, а з іншого – фіксують численні звернення митрополитів до глави держави, в яких він скаржиться на чиновників місцевої адміністрації. На думку істориків церкви, саме органи місцевої влади ігнорували юрисдикційні повноваження церковних судів, безпідставно втручаючись у чинний церковно-процесуальний порядок, зухвало дозволяючи собі здійснювати судочинство над церковними людьми та духовенством [5, с. 21]. Так, у 1544 р. митрополит Київський Макарій скаржився Великому князю Литовському Сигізмунду I на системні порушення з боку княгині О. Слуцької, що інспірувала втручання державних чиновників у судові процеси церковної юрисдикції та порушувала справи проти священиків [6, с. 14–41]. Митрополит при цьому не заперечував фактів порушень, вчинених самими єпископами, які, перебуваючи під подвійним підпорядкуванням (місцевої влади і митрополита), відмовлялися виконувати розпорядження першоєпарха [7, с. 109].

Про повне ігнорування системи церковного судочинства свідчать матеріали засідань Луцького земського суду, який 28 серпня 1568 р. розглянув справу за позовом Я. Угриновського до І. Несвяцького про недотримання умов заручин. Фабула справи полягала в тому, що батько позивача, а згодом і сам позивач раніше уклали відповідні договори із І. Несвяцьким про заручини його дочки Богдані із паном Я. Угриновським. Проте з досягненням доно́цькою повноліття відповідач відмовився видавати її заміж за нареченого. Порушення умов договору заручин обурило родину Угриновських, і ті звернулися за захистом своїх прав та інтересів не до суду єпископа, а до земського

суду. Незважаючи на очевидну непідсудність справи, світський суд взяв справу до свого розгляду і розглянув її по суті. Вивчивши наявні докази, заслухавши свідків по справі, на підставі норм місцевого права, зокрема приписів земських грамот, Луцький земський суд визнав відповідача винним та наклав на нього штрафні санкції у розмірі «300 кіп на користь позивача та 500 кіп на користь держави» [2, с. 51–57]. Цей факт є ще одним свідченням того, що в судовій системі Великого князівства Литовського у частині юрисдикції церковних судів існував повний хаос та невизначеність. Справи церковного характеру, незважаючи на опір релігійних ієрархів, розглядалися широким колом державних судів. Така практика стала реальністю.

У поле нашого зору потрапила ще одна справа, фабула якої розміщена в «Актах о брачном праве и семейном быте в Юго-западной Руси в XVI – XVII вв.». Із матеріалів збірника судових документів дізнаємося, що 10 травня 1569 р. Луцький земський суд розглянув справу щодо дійсності умов заручин та надав дозвіл Богдані Семашковні, відповідно до її особистого бажання і з дозволу матері, вийти заміж за князя Януша Матвійовича Четвертенського. Причиною для звернення до суду став попередньо укладений договір між братом Богдані Семашковни, який був її опікуном, та Григорієм Воловичем про заручини. Однак умови договору були порушені, адже з досягненням повноліття наречена відмовилася виходити заміж, пояснивши, що ніколи не давала згоди на заручини із Г. Воловичем. Заручившись підтримкою матері, жінки звернулися до гродського суду, де змогли довести недійсність договору про заручини як такого, що укладений всупереч волі нареченої, та змогли отримати дозвіл на новий шлюб [2, с. 125].

Отже, вивчені нами судові справи свідчать, що церковна юстиція у Великому князівстві Литовському, порівняно з добою Руської держави, втратила свої повноваження навіть у тій сфері, яка належала винятково до її відання.

Не можемо оминути справу про вчинення перелюбства, що розглядалася у магістратському суді 1596 р. Так, із позовом до суду звернувся Волинський воєвода М. Славокурський. Він звинувачував свою дружину Ганну у перелюбстві із паном Станіславом. За участю свідків, а саме прислути та пана бургомістра, підозрюваних було викрито на місці вчинення злочину – у будинку позивача. Розглянувши матеріали справи, заслухавши свідчення очевидців, магістратський суд ухвалив «Декрет про застосування до прелюбодіїв смертної кари мечем» [2, с. 473–475]. Обвинувачені визнали свою провину і не розкаялися у вчиненому, тому невдовзі Ганна зі Станіславом були страчені перед міською ратушою (Книга гродська Луцька 1596 р. № 2104, арк. 868).

Отже, випадки порушень світською владою церковної юрисдикції були непоодинокі, а втрата духовним судом попереднього статусу та авторитету стала доконаним фактом. До таких висновків ми дійшли на основі тогочасної судової практики. Показовим, на нашу думку, став розлучний процес між

Ф. Колпитовською та князем Ю. Чарторийським. Із матеріалів Володимирської гродської книги дізнаємося, що 7 травня 1618 р. князю Ю. Чарторийському було вручене позовну заяву за обвинуваченням його «шлюбною дружиною» Ф. Колпитовською у самовільному розлученні та одруженні з іншою – З. Борзобогатово-Красенською. Другий позов адресувався новій обраниці князя Чарторийського – Зузані стосовно обвинувачення її в незаконному співжитті із нерозлученим чоловіком [2, с. 544].

Фабули позовних заяв засвідчують спробу жінки звернутися до церковного суду Луцького єпископа, який проігнорував скаргу. Жінці нічого іншого не залишалося, крім звернутися із позовом до світського суду – Варшавського трибуналу. Нам не вдалося з'ясувати обставини розгляду справи в суді першої інстанції та ознайомитися з його рішенням, проте відомо, що справу було передано до апеляційної інстанції – сеймового суду.

Засідання в апеляційній інстанції розпочалося 21 листопада 1618 р. Розглянувши усі скарги і позови, суд ухвалив рішення про передачу справи для проведення розслідування та попередній розгляд Володимирському єпископу Іоакimu. На цього покладався обов'язок з'ясувати обставини цієї справи, зібрати докази і передати їх на розгляд і ухвалення остаточного рішення до сеймового суду.

Судячи з наявних документів, слідство за цією справою проводилося за доволі складних обставин. У матеріалах містяться скарги від обох сторін щодо приниження честі, гідності, погроз життю та здоров'ю, а також на вчинення фізичного протистояння між учасниками процесу. Так, пан К. Колпитовський скаржився на те, що слуги князя Ю. Чарторийського разом із підкупленими козаками та татарами 29 квітня 1615 р. здійснили нічний напад на село пана К. Колпитовського та викрали місцевого священика отця Івана. Останнього разом із родиною та майном вивезли у невідомому напрямі. На думку пана К. Колпитовського, приводом для викрадення могло бути лише те, що священик вінчав князя

Ю. Чарторийського з його дочкою і мав виступити важливим свідком у судовому процесі [2, с. 542].

Підозрюючи, що проект рішення єпископа буде не на користь позивачки, Ф. Колпитовська подала скаргу королю Речі Посполитої як вищій судовій інстанції. У цій архіерей обвинувачувався у зловживанні владою, вчиненні таємних процесуальних дій та порушенні порядку розгляду справи, а саме не видачі «скрутинії» – протоколу судового розгляду [2, с. 564].

Зрештою, у 1619 р. справа про розлучення князя Ю. Чарторийського та Ф. Колпитовської була вперше розглянута на Сеймі, проте рішення не було ухвалене. Із різних причин справа постійно переносилася, процес затягувався. Ймовірно, це пояснюється високим статусом князя та неабияким розголосом серед громадськості [2, с. 565]. На жаль, нам не вдалося виявити остаточне рішення Сейму по цій справі, проте з історичних джерел відомо, що князь Ю. Чарторийський та Ф. Колпитовська змушені були розлучитися [2, с. 565].

Отже, за доби Великого князівства Литовського вперше зустрічаємо факти розгляду справ про злочини проти церкви, моралі, шлюбно-сімейних відносин як органами світського судочинства, так і представниками духовенства. Документальна спадщина, виявлена в матеріалах Литовської метрики і не тільки, промовисто свідчить про те, що судова практика значно відійшла від канонічних правил здійснення церковного правосуддя, надавши змогу різноманітним категоріям конкурючих світських судів ухвалювати рішення по справах, що раніше перебували у сфері винятково церковного правосуддя. При цьому приклади судової практики засвідчують, що вказані явища мали місце не в окремих землях чи суб'єктах федерації, а на усьому просторі Литовської держави. Волинь, Київщина, Поділля, частина Лівобережної України, тобто ті етнографічно українські землі, що свого часу потрапили до складу ВКЛ, зазнали такого самого правового впливу у цій частині, як і решта територій багатонаціональної країни.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Демченко Г.В. Наказание по Литовскому статуту в его трех редакциях (1529, 1566 и 1588 гг.). Ч. 1. Киев: тип. Имп. ун-та Св. Владимира, 1894. 273 с.
2. Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском Военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе: [В 37 т.]. Ч. 8. Т. 3: Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-западной России в XVI – XVII вв. Киев, 1903. 708 с.
3. Ковальова С.Г. Судоустрій і судочинство на українських землях Великого князівства Литовського: монографія. Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. 199 с.
4. Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском Военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе: [В 37 т.]. Ч. 1. Т. 6: Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-западной Руси (1322–1648 гг.). Киев, 1883. 938 с.
5. Любавский М.К. К вопросу об удельных князьях и местном управлении в Литовско-Русском государстве. СПб: Типография В.С., Балащева, 1894. 51 с.
6. Собчук В. Степанська волость та її власники (до кінця 60-х років XVI ст.). Наукові записки. Історичні науки. 2011. Вип. 18. С. 14–41.
7. Солов'єв С. История России с древнейших времён. В 29 томах. Книга 4: История России с древнейших времен. Т. 7–8: История России, вторая половина XVI в.–1612 г. М.: Голос, 1994. 758 с.